

اسپرژه

اعضای شاخه‌ی گیاهان دارویی گروه طب اسلامی و طب سنتی، فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ایران^{*}

چکیده

اسپرژه، گیاهی است از تیره بارهنگ که در متون طب سنتی با نام‌های مختلفی از قبیل اسپرژه، اسپغول، اسفیوش، بزر قطونا و بنگو در سه رنگ متفاوت دانه شامل سفید، قرمز و سیاه معروفی گردیده است. در این مقاله سعی شده است با توجه به مشخصاتی که در منابع طب سنتی ذکر شده‌اند، نام یا نام‌های علمی مناسبی برای اسپرژه تعیین شود. نتایج نشان داد مشخصاتی که در کتب طب سنتی برای اسپرژه توضیح داده شده است، با دو گونه‌ی بومی و مطرح از جنس *P. psyllium* L. و *P. ovata* Forssk. مطابقت دارد که می‌توان آن‌ها را با نام‌های پیشنهادی «اسپرژه» برای گونه‌ی *P. ovata* Forssk. و «اسپرژه‌ی بارهنگی» برای گونه‌ی *P. psyllium* L. از یکدیگر تفکیک نمود.

واژگان کلیدی: طب سنتی ایران، اسپرژه، تیره بارهنگ، اسپرژه‌ی بارهنگی.

این نوع را بهتر دانسته و نوع سیاه را بدترین نوع آن ذکر کرده‌اند.

۱. مقدمه

اسپرژه به انواع گیاه اسپرژه اطلاق می‌شود که در نوشتارهای مختلف به نام‌های، اسپغول، اسفیوش، بزرقطونا و بنگو نیز معروفی شده است. در مورد انواع اسپرژه در ایران با مطابقت دادن مشخصات ذکر شده در منابع قدیم و جدید و نمونه‌های موجود در بازار دارویی ایران و جهان، در این مطالعه دو گونه‌ی دارویی معروفی می‌گردد.

Plantago ovata Forssk.-۱

Plantago psyllium L.-۲

اسپرژه در کتب طب سنتی به شرح ذیل وصف شده است: گیاه اسپرژه به صورت گیاهی کوچک دارای برگ‌های باریک که از بین آن ساقه‌های باریک خارج شده و خوش‌هایی مانند خوشی گندم دارد، معروفی شده است. دانه‌های آن با نام بزرقطونا، در سه نوع سفید، سرخ و سیاه وجود دارد که نوع سفید آن را بهترین می‌دانند (۱-۲). به خصوص اگر سنگین و تازه (۱) و بالیله باشد به طوری که در آب ته نشین شود (۲). سودمندی نوع سرخ از نوع سفید کمتر است (۱-۲). بعضی

۲. کلید شناسایی گونه‌ها

۱- الف- گیاه دارای ساقه‌های مشخص با برگ‌های ساقه‌ای، پوشیده از کرک‌های کوتاه افراشته و غده‌های کوچک. سنبله به طول ۵ تا ۱۵ سانتی‌متر. کپسول شلجمی پهن. دانه‌ی سیاه.
P. psyllium.....

۱- ب- گیاه بدون ساقه‌ی مشخص. برگ‌ها طوقه‌ای، پوشیده از کرک‌های نرم پشمی شکل. سنبله به طول ۰/۵ تا ۲ سانتی‌متر. کپسول تخم مرغی. دانه‌ی تقریباً سفید.

۳. سیری در منابع گذشته

این گیاه بومی ایران و هند است ولی ملت‌های طولانی در سراسر جهان کشت می‌شده است و هنوز هم تأمین کننده‌ی اصلی آن در بازار جهانی کشورهای ایران، هند و پاکستان می‌باشدند (۴). اسپغول قدیمی‌ترین و مشهورترین نام جهانی آن است که واژه‌ای پارسی بوده و معنای گوش اسب دارد و به

اسپرژه (اسفرزه)**نام علمی:** *Plantago ovata* Forssk**تیره:** *Plantaginaceae***نام انگلیسی:** *Ispaghula***مشخصات گیاه‌شناسی:**

گیاهی چند ساله. گل آذین آن کوتاه یا متوسط، به طول ۱۴-۵ سانتی‌متر، بدون ساقه‌ی مشخص، پوشیده از کرک‌های نرم یا دارای کرک‌های پراکنده. ریشه‌ها طویل، باریک، برگ‌ها طوفه‌ای، دمبرگ‌دار، پهنک خطی باریک، دندانه‌دار، پوشیده از موهای متراکم، کما بیش پشمی، برگ‌ها به طول ۲-۱۰ و عرض ۱-۲ سانتی‌متر، سنبله سرسان یا استوانه‌ای کوتاه با گل‌های متراکم، به طول ۱-۲ سانتی‌متر. برگه‌ی تخم مرغی پهن تا دایره‌ای قایقی، در حاشیه مژه‌دار. کپسول تقریباً تخم مرغی به طول ۳-۲/۵ میلی‌متر دارای دو دانه سفید و سرخ.

زمان گل‌دهی اوایل اسفند تا اوایل خرداد.

پراکنش در ایران و جهان:

این گیاه در سراسر ایران رویش دارد. همچنین در اروپا، قفقاز، آسیای مرکزی، افغانستان، پاکستان، عراق، سوریه، فلسطین و شمال آفریقا رشد می‌کند (۳).

اسپرژه (اسفرزه) بارهنگی**نام علمی:** *Plantago psyllium* L.**تیره:** *Plantaginaceae***نام انگلیسی:** *Psyllium***مشخصات گیاه‌شناسی:**

گیاهی یک ساله، کوتاه یا متوسط، به ارتفاع حداقل ۴۰-۳۰ سانتی‌متر، با ساقه‌ی مشخص، فاصله‌ی میان گره‌ها ۷-۱ سانتی‌متر، در قسمت فوقانی دارای کرک‌های افراشته و غده‌های کوچک. برگ‌ها ساقه‌ای، متقابل، افراشته، دمبرگ‌دار، پهنک نیزه‌ای خطی، غشائی کاغذی با حاشیه‌ی صاف یا دندانه‌های کوچک، پوشیده از کرک‌های کوتاه و غده‌های کوچک، به طول ۵/۰ سانتی‌متر و عرض ۴-۱ سانتی‌متر.

شکل دانه‌های گیاه اشاره می‌کند (۵). مصرف طبی آن با سابقه‌ای هزاران ساله از شرق دور تا اروپا گسترش داشته است، به نحوی که تقریباً در تمامی منابع طب سنتی از آن نام برده شده است و هم اکنون نیز به عنوان یک داروی رسمی در فارماکوپه‌های کشورهای مختلف شناخته می‌شود (۴).

در مورد اسپرژه در کتب کهن طبی چنین نگاشته شده است: جرم اسپرژه سرد و تر در درجه‌ی دوم (۲-۶) و لعب آن سرد و تر است (۷). آشامیدن سفید آن رافع تشنگی و حرارت بوده (۶-۹) و قوه‌ی محلله و ملین طبع دارد. در تب‌های حاره، غلیان خون، امراض دموی و اصلاح اخلاط سوخته مؤثر است (۱۰، ۲).

اسپرژه را در خشونت سینه، حلق و زبان و در بیماری‌های صفراءوی به کار می‌بسته‌اند. این گیاه در درمان بیماری‌های مغص، فُرجه^۳ امعاء، زَحِير^۴ و رفع یبوست امعاء حادث از صفراء کاربرد دارد (۹-۱۰). اسپرژه در تلیین اورام ظاهری و ورم صلب، وجع مفاصل حار و نقرس، جَمْرَه^۵ و دمل^۶ مؤثر است (۱-۲) و در درمان سردرد و درد سینه‌ی گرم به کار می‌رود (۱، ۶، ۸). از این گیاه همچنین در التواء^۷ عصب حادث از یبوست استفاده می‌شود (۲، ۹). تخم آن قابض است (۶) و در صورت بریان نمودن و چرب کردن با روغن گل سرخ جهت رفع اسهال مؤثر است (۲).

از عوارض مهم ذکر شده در مورد اسپرژه آن است که اگر تخم آن را بکوبند طبیعت آن سمی می‌گردد و نباید خورده شود (۶).

در منابع معتبر سنتی، نام‌های متفاوتی برای اسپرژه ذکر گردیده است که مهم‌ترین آن‌ها به شرح ذیل می‌باشد:

فارسی: اسپَغُول (Espaḡol) (۱۱، ۲)، اسپَغُل (Espaḡol) (۱۱، ۲)، اسپَغُل (Esbaḡol) و آسپَغُول (Esbaḡol) (۲)، خَرَغُول (χar gül) (۱۲)، اسْفِيُوس (Esphiüs) (۱۱، ۱، ۲)، اسْفِيُوش (Esparzeh) (۱۳-۱۲)، اسپَرِزه (اصفهانی) (Esphiüs) (۱۰، ۲)، بنگو (Bango) و شکم دریبه (شیرازی) (۱۱، ۲)،

عربی: قَطْوَنَا (qatūnā) (۱۲)، حَبُّ الزُّرْقَةَ (Hab _al _ zargá) (۱۲)، بَزْرَقَطْوَنَا (Bazr ğ atünâ) (۲)، بزرقطونا لغتی فارسی است که معرب شده است (۱۴).

ترکی: قارقی یاروق (ğârni yârûq) (۱۱، ۲)

نمود و این اسمامی را می‌توان معادل دانه‌های دو گونه از جنس *Plantago* قرار داد.

دو گونه‌ی مطرح از جنس *Plantago* در ایران گونه‌های موردنظر در این تحقیق بوده‌اند که شاخه‌ی گیاهان دارویی فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران به منظور تبیین نام‌های گیاهان دارویی، نام‌های فارسی مناسب هر یک را بررسی کرده، نام اسپرژه را برای گونه‌ی *Plantago ovata* Forssk. گونه‌ی *Plantago psyllium* L. پیشنهاد می‌نماید. (جدول ۱)

سنبله‌ی تخم مرغی یا استوانه‌ای تخم مرغی کوتاه، متراکم، به طول ۵-۱۵ میلی‌متر. برگه‌ی تخم مرغی باریک یا تخم مرغی، منقار دار. کپسول شلجمی پهن، به طول ۳-۴/۵ میلی‌متر، دارای دو دانه‌ی سیاه رنگ.

زمان گل‌دهی اواخر اسفند تا اوایل تابستان.

پراکنش در ایران و جهان:

این گیاه در سراسر ایران رویش دارد. همچنین در اروپا، ترکیه، آسیای مرکزی، افغانستان، پاکستان، سوریه، فلسطین و شمال آفریقا رشد می‌کند (۳).

۴. موارد مصرف امروزی

بطور کلی دانه‌های اسپرژه بارهنجی (*P. psyllium*) و اسپرژه (*P. ovata*) در درمان بیوست و در مواردی که نرمی مدفوع مورد نظر می‌باشد برای مثال در بواسیر، شفاق مقعد و بعد از جراحی ناحیه‌ی آنورکتال و همچنین در تنظیم قوام مدفوع در بیماران مبتلا به کولوستومی کاربرد دارد (۱۵-۱۷). کمیسیون E مصرف دانه‌های *P. psyllium* را برای بیوست مزمن و سدرم روده‌ی تحریک‌پذیر تأیید نموده است (۱۶).

سازمان جهانی بهداشت علاوه بر تأیید موارد مصرف مذکور، موارد مصرف دیگری چون بیوست ناشی از حاملگی و بیوست ناشی از زخم دوازده‌ه را نیز به آن افزوده است. دانه‌های *P. ovata* به عنوان درمان علامتی مکمل برای اسهال با علت‌های گوناگون مورد استفاده قرار می‌گیرند (۱۷). لعاب و فرآورده‌های حاصل از دانه‌های این گیاه به همراه رژیم کم چربی در درمان هیپرکلسترولی خفیف تا متوسط مؤثر بوده است (۱۵، ۱۷). همچنین لعاب حاصل از دانه‌های *P. ovata* در بیماران مبتلا به دیابت نوع دو باعث کاهش اوج غلظت پلاسمایی گلوکز به علت ایجاد تأخیر در جذب آن شده است (۱۵). نکته‌ی قابل توجه آن‌که برای تهیه اکثر داروهای موجود در ایران و جهان از گونه‌ی اسپرژه (*P. ovata*) استفاده شده است.

۵. نتیجه‌گیری

در منابع معتبر طب سنتی، اسمامی مختلفی برای اسپرژه ذکر شده است که از جمله مهمترین آن‌ها می‌توان به بزرقطونا اشاره

جدول ۱. نام‌های پیشنهادی گونه‌های اسفرزه

نام علمی	نام فارسی پیشنهادی
<i>Plantago ovata</i> Forssk.	اسپرژه
<i>Plantago psyllium</i> L.	اسپرژه بارهنجی

پی‌نوشت

^۱ شاخه‌ی گیاهان دارویی از گروه طب اسلامی و طب سنتی، از تاریخ ۱۳۸۴/۳/۱ در فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران به منظور تبیین نامهای گیاهان دارویی ذکر شده در منابع طب سنتی و یا متدالول در بین مردم تشکیل شده است. از آن تاریخ در نشستهای متعدد که با حضور استادان فن برگزار شده، ابتدا فهرستی از اسمای مختلف تهیه، و به ترتیب در مورد هر کدام بحث و تصمیم‌گیری شده است. مقاله‌ی حاضر، دو مین دست‌آورده این جلسه‌ها و در مورد گیاه اسپرزو است. اعضای شاخه عبارتند از: سید احمد امامی، غلامرضا امین، عباس حاجی‌آخوندی، محبوه خاتم‌ساز، مهناز خانوی، بهزاد ذوالفقاری، روجا رحیمی، ابوالقاسم سلطانی، محمدرضا شمس‌اردکانی، میثم شیرزاد، امید صادق‌پور، امیرمهدی طالب، علیرضا قنادی، مهرداد کریمی، منصور کشاورز، عبدالعلی محقق‌زاده، محمود مصدق، فریبرز معطر، محمد باقر مینایی.

^۲ پیچش و درد رودها

^۳ ورم چرکی که شکافته شود و از آن چرک خارج گردد

^۴ حرکتی در راست روده برای دفع جسم آزار رسان حبس شده در آن است

^۵ دانه‌های بسیار سرخ مجتمع یا پراکنده است که هر یک بخش بزرگی از بدن را درگیر می‌کند و در فارسی آتشک نامیده می‌شود

^۶ ورم صفرای خالص است که در پوست ظاهر شود و به فارسی «باد سرخ» نام دارد

^۷ جوش بزرگ دموی صنوبری شکل سرخ رنگ که در ابتدا دردناک است

^۸ به هم پیچیدگی

منابع

۱. انطاکی، داود بن عمر: تذکره اولی الالباب و الجامع للعجب العجاب. دارالكتب العلميه، بيروت، صص: ۵-۷۴، ۷۱-۱۹۷۱.
۲. عقيلي خراساني، محمد حسين: مخزن الادویه. انتشارات باورداران، تهران، ص: ۲۱۶، ۲۱۰-۱۳۸۰.
۳. جانی قربان، مهین: فلور ایران: تیره‌ی بارهنگ (Plantaginaceae). شماره‌ی ۱۴، انتشارات موسسه تحقیقات جنگلها و مراتع، تهران، صص: ۶-۲۹، ۱۳۷۴.
4. Blumenthal M, Goldberg A, Brinchmann J. Herbal Medicine. Austin: American Botanical Council; 2000. p:314.
۵. دهخدا، علی اکبر: لغت نامه‌ی دهخدا. ج. ۶. چاپ افست گلشن، تهران، صص: ۲۰۷۴، ۲۳۲۳، ۲۳۳۰.
۶. جرجانی، سید اسماعیل: اغراض الطیبیه و المباحث العلائیه. ج. ۱. انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ص: ۲۸۹، ۱۳۸۴.
۷. هروی، موفق الدین ابو منصور علی: الابنیه عن حقائق الادویه. انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۱.
۸. ابن‌بیطار، ابو محمد عبدالله بن احمد: الجامع لمفردات الأدوية والأغذية. ج. ۱. دارالكتب العلميه، بيروت، ۱۹۸۰.
۹. ابن‌سینا، حسین بن عبدالله: القانون فی الطب. کتاب دوم، نسخه‌ی چاپ سنگی تهران، ۱۲۹۶.
۱۰. تنکابنی مازندرانی، محمد مؤمن: تحفه المؤمنین. انتشارات نشر شهر، تهران، ص: ۸۴، ۱۳۸۹.
۱۱. چشتی، محمد اعظم خان: اسماء الادویه (نسخه خطی). مؤسسه‌ی مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، تهران، ۱۲۸۷ هـ. ق.
۱۲. بیرونی، ابوریحان: الصیدنه فی الطب. ترجمه‌ی فارسی: ستوده، منوچهر؛ افسار، ایرج. ج. ۱. مرکز چاپ و نشر دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ص: ۵۵۶، ۱۳۸۷.
۱۳. انصاری شیرازی، علی بن حسین: اختیارات بدیعی. انتشارات شرکت دارویی پخش رازی، تهران، ص: ۵۷، ۱۳۷۱.
۱۴. اشیلی، ابی الخیر: عمدہ الطیبیب فی معرفة النبات. دارالغرب الاسلامی، بيروت، ص: ۸۵، ۱۹۹۵م.
15. E/S/C/O/P Monographs, 2nd ed. the European Scientific Cooperative on Phytotherapy in collaboration with Thieme; 2003. p:388-92.
16. Blumenthal M, Busseb WR. The Complete German Commission E Monographs: Therapeutic Guide to Herbal Medicines. Austin: American Botanical Council; 1999. p:190-2.
17. Sweetman SC. Martindale: The Complete Drug Reference. 35nd ed. London: Pharmaceutical press; 2005. p.1221.